

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA**

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	36
'Aho	Tusite, 6 'Okatopa 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosā Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA
'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 36/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

*'Aho: Tusite 6 'o 'Okatopa, 2020
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea: 4.1 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Niua 17
Fika 05	:	KŌMITI KAKATO: Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 5.1 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha'apai 13 5.2 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8 5.3 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 14 5.4 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 15 5.5 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 16 5.6 Lipooti 'A'ahi 2019 – Vāhenga Niua 17 5.7 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020
		Ngāue kuo lava 'o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea 5.8 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1 5.9 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2 5.10 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3 5.11 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4 5.12 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5

		5.13 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6 5.14 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9 5.15 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10 5.16 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga ‘Eua 11 5.17 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 12
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ongo Niua.....	7
Fokotu’u tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lipooti ‘A’ahi 2020 Ongo Niua	8
Me’a e Sea	8
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13.....	8
<i>Uafu</i>	9
<i>Vaka toutai</i>	10
<i>Tangike vai</i>	10
<i>Ngaahi fale senitā</i>	12
<i>Lālanga & to vesitapolo mo e ‘ā moa</i>	13
<i>Totongi veve</i>	13
<i>Palau</i>	13
<i>Ngoue</i>	14
<i>Vaka</i>	14
<i>Loli sepitiki & tokangaekina ngaahi nofo’anga kau faiako mo lokiako</i>	14
Ngaahi me’a fakapolitikale.....	15
Fiema’u he me’a fakakelekele	15
Fiema’u falemālōlō hufanga he fakatapu	16
Falekoloa sosaieti	16
Ngāue Potungāue Mo’ui ki ha ‘a’ahi fakakuata kau toketa ki he kau toulekeleka ‘otu motu.....	17
<i>‘Osi maau malie ngāue MIA ki he ngaahi fiema’u fakame’angāue mei Ha’apai</i>	18
<i>Poupou ki he ngaahi langa ngāue vahefonua Ha’apai</i>	19
<i>Tokanga mo mahu’inga kakai he tauhi ke ma’a ngaahi kolo</i>	20
<i>Mahu’inga’ia kakai he langa ngoue</i>	20

Tali he polokalama tokoni <i>IDA</i> 19 e 13 miliona ke fakalelei'i ki he malu/lelei ange ngaahi 'apiako.....	22
<i>Fokotu'utu'u Pule'anga ki he fokotu'u foomu taha</i>	22
<i>Tali Pule'anga ki he palopalema he tokosi'i fakakau faiako</i>	23
<i>Tali Pule'anga ki he kole vaka lafalafa</i>	23
<i>Tui Pule'anga ke nau ngāue ki ha vaka lafalafa ma'a e 'otu motu ki tahi</i>	24
<i>Poupou mo Hā'apai 12 ke ngaahi Hala Holopeka mo e fōsoa</i>	25
<i>Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Hā'apai 13 2019/2020</i>	27
Kelesi.....	28

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 6 ‘Okatopa 2020

Taimi: 1007-1012 pongipongi

Sātinī Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Kole atu ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki

Lotu

(Kau kotoa Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i lotu ‘a e ‘Eiki)

<007>

Taimi: 1012-1017

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, mo e ‘Eiki Palēmīa mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tusite 6 ‘Okatopa 2020.

(Ui ‘o e Hou’eiki ‘o e Fale)

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Semisi Kioa Lafu Sika, Semisi Taulanga Fakahau. Sea ngata’anga ē taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki e ‘Eiki Tokoni Palēmīa, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a ma’u mo e poaki tengetange ‘a Mateni Tapueluelu. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui. ‘Oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘oku ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he Fale ‘o Tupou, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmīa kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ongō Niua

Hou’eiki mou me’a hifo pē ki he’etau ‘asenita ko e Lipooti ‘A’ahi faka-Fale Alea ena ‘a e Ongō Niua ‘oku tufa atu ‘aneafi pea ko eni ‘oku ‘asenita’i ‘i he’etau polokalama ngāue ki he pongipongi ni. Ko e toenga e ngaahi lipooti hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’i ‘oku kei ‘i he

Komiti Kakato. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a ke tau hoko atu ki ai he pongipongi ni ko e lipooti 'a'ahi vāhenga Ongo Niua 'oku fokotu'u mai he Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u me'a mai e Fakafofonga e Ongo Niua 'Eiki Minisitā...

<007>

Taimi: 1017-1022

Fokotu'u tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lipooti 'A'ahi 2020 Ongo Niua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato 'a e lipooti ko ia 'a e Vāhenga Niua 17 'o e 2020. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : ... Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tukuhifo 'a e Lipooti 'A'ahi 2020 Vāhenga Niua 17 kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamatá, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa ki ai e Hou'eiki tōko 18. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Kalake, kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato. (**Kōmiti Kakato**)

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato : Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi he fakalaumālie lelei e 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Falé, pehē ki he fonuá. Kole atu ai pē ke u hūfanga atu ai pē he tala fakatapu kakato 'a e 'Eiki Seá, kae hoko atu 'etau ngāue Fale Aleá. Kole atu ki he Fakafofonga Vāhenga Ha'apai 13 ke hoko atu he ko ia na'e ngata ai 'a e me'a malanga 'aneafí. Me'a mai.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 13

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea mālō mu'a ho'o kei laumālie lelei ke fakahoko e fatongia mamafa Fale 'Eiki ni. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí fakatapu mavahe ki he Hou'eiki Nōpelé pea pehē ki he kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, fakamālō atu koe'uhi ko e faingamālie kuo tukumai ki he motu'á ni ke kamata e fakahoko e lipooti 'a e kāinga Ha'apai 13.

Ngaahi fiema'u fakalūkufua Ha'apai 13

'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u fakalūkufuá eni na'a ku lave atu aí ka 'oku ou tui 'Eiki Sea faka'amu pē ke u 'oatu he 'oku fiema'u pē 'e he kāinga ia ke nau toe fanongo mai 'oku 'asi honau hingoá he ngaahi fiema'u 'oku nau 'omaí. Pea ko u tui neongo pē 'oku 'osi laumālie lelei e

Palēmia ia mo e Houéiki Minisita ke tali, kae tuku pē mu'a ke fai ha pē fakatangitangi, he 'oku hangē pē 'oku toe fiefiá e kāingá ia he fanongo ki he'enua ngaahi fiema'ú.

'Eiki Sea 'oku hangē pē ko e ngaahi me'a kimu'a 'a e kau Hou'eiki Mēmipá fekau'aki pea mo e me'a'ofa kuo 'omi mei he Fale Alea 'o Tonga, ko e 250000. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku, ko e anga hono vahe 'o e sēniti ko ení ki he kāingá 'oku nau vahevahe tatau, he ko e kolo 'e 20 'oku tokanga'i 'e he motu'á ni 'aki e pa'anga 'e 3000, pea toki *top up* 'aki 'a honau fo'i 'ulu tokolahi e fo'i 'ulu 'i he ngaahi kolo takitaha. Pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'oku kehekehe ai 'a e ngaahi kolo 'i he ngaahi fiema'ú. Ko 'etau me'a'ofa ki hono fakaivia 'a e kau polisi 'Eiki Sea 'oku takitaha pē ki'i *base* 'enua 'akauni ke hū ki ai 'enua fakaiviá. Ka ko e fakaiviá 'oku uluaki kumi honau ngaahi teunga mo e naunau 'o e polisi' pea hili ko iá, pea ko ia 'e kātaki 'o a'u ki he ngata'angá ke 'aá mei he 12 ki he 5 hengihengi, pea 'oange leva e fakaiviá ki ai ki he'enua 'akauní. Pea 'oku 'i ai pē 'enua lipooti 'enua pepa ngāue, pea 'oku 'i ai pē mo e 'ofisa fakavahe, polisi fakavah, ke ne fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e ngāué fakamaatoato. Pea 'oku ou tui 'oku 'osi mahino pē ki he kāinga Ha'apai 13, ka ko e ngaahi naunaú 'oku 'oange kia kinautolu mei Mu'omu'a pē ki he Vahe Kauvai Ha'ano.

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea, ko e fekau'aki pea mo hono fakahoko e ngaahi fiema'u fakalūkufua 'a e kāingá hangē ko ia ne u lave atu ki ai 'aneafi 'i he...

<008>

Taimi: 1022-1027

Veivosa Taka: ... peesi ono 'Eiki Sea 'oku, 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u na'a ku lave ki ai 'a e tu'u tatau 'a e ngaahi kolo 'a e ngaahi vāhenga mei Ha'apai, 'Eua, Vava'u pea mo Niua. Ko Tonga 'Eiki 'oku hanga 'e au 'o fakamavahe'i he 'oku kehe 'aupito pē fiema'u ia 'a Tonga 'Eiki pea 'oku 'i ai e peseti ia 'e 80 ki he 85 'Eiki Sea kuo lava pē ia 'o fakahoko 'i he Pule'anga 'uhinga he ko e *capital* ia 'o nau tatau ai mo 'Eua pea mo Vava'u, Neiafu pea mo Niua 'i he ngaahi tokanga'i makehe 'a e ngaahi *capital* 'o e ngaahi vāhenga. Ka ko 'eku 'uhinga 'eku talanoa Sea ke nofo mei ai 'a e fakakaukau mo e me'a ki ai 'etau Hou'eiki pē ko fē 'oku li'ekina 'i he ngaahi vāhenga ko eni 'e nima pea 'oku ou tui 'e lava pē ke u 'oatu e ngaahi fakatātā ko ia.

Uafu

'I he uafú 'oku fiema'u ai 'e Nomuka te u kamata ma'u pē mei Mu'omu'a, Mango mo Fonoi he uafu. Nau lave pē ki ai 'aneafi. Ko e Lulunga 'oku kamata ia mei Tungua 'a ia ko 'ene 'osi pē 'a Mu'omu'a ko e kolo taupotu taha mai pē ko Tungua 'a ia ko e Funga Faa'imata ia. Pea ko 'O'ua 'oku 'i ai 'enua ki'i uafu tautau. Ka na'e ki'i lavea 'i he 'i he fakatamaki ko eni na'e fakahoko kae pehē foki ki Kotu pea mo e Matuku kae pehē foki ki he, ko Fotuha'a ko e fiema'u ko ē 'a Fotuha'a 'oku makehe 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke nau fiema'u ha uafu ka ko e taimi ko ē na'e tō ai e matangi ko eni ko Hāloti na'a ne ta'aki 'e ia 'a e sima ko ē na'e tanu 'aki e ngaahi fo'i luoluo ko ē he maka huihuí. Na'e ta'aki ia 'e he peau ia 'o lele ai 'o to'o mo e fanga ki'i sitepu ko ē mei he ngaahi laini ko ia 'o toki 'alu ia kimu'a ka ko e fiema'u ko ē 'a e 'ofisakoló na'a ne pehē 'aonga ke 'i ai ha 'enisinia ke 'alu ange 'o vakai kapau ko e ngāue pē eni 'e fai ke toe 'omai ha tangai sima 'o tanu 'aki e ngaahi luoluo 'e toe ta'aki pē ia. Pea 'oku ou tui ko e konga ia 'oku 'i ai e 'a e 'otu motu ko eni he ko 'eku vakai 'Eiki Sea 'oku si'isi'i 'a e kau Mēmipa kuo nau me'a atu 'o me'a ki ai. Na'e 'eke mai foki he Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ko e hā 'a e, ko fē 'a e taulanga ko eni? Pea ko e me'a ko ē na'a ku fakahoko ange ki ai ko e

taulanga eni 'oku ui ko ē ko ē 'oku 'i ai 'a e to'a ai he taimi na'e hā'ele atu ai 'a Kuini Sālote pea na'e tu'u ia he fu'u maká 'o ne teke'i e vaká 'a ia ko ha tokotaha 'oku ne fakahaofi e vaka ki taulanga pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e taulanga ia 'e taha ko ē ko ē 'o Fotuha'a 'a ia 'oku 'i ai e 'a e fiema'u ia 'a Lulungá.

Ko 'ene a'u ko ē ki he Vahe Kauvai 'oku hangē pē ko ē nau lave ki ai ko e fekaukau'aki ia 'a Okoa 'a e ngaahi kolo ko eni ko ē ko ē 'o, 'oku uafu maumau kau ai 'a 'Uiha hangē ko ē ne lave ki ai pea mo Hā'ano. Ko e maumau ko eni 'oku lava ko ē 'o sio ki he langa ko eni 'Eiki Sea ko e fo'i tō pē faliki ia 'i loto ki lalo. Kātoa pē mei Mu'omu'a 'alu ai mei Lulunga 'alu atu ai ki 'Uiha pehē atu ai ki Faleloa ki he uafu ko ē 'o Kauvai ko ē 'i Faleloa pehē atu ai ki Kauvai 'alu atu ai ki Vava'u pehē atu ai ki Niua, natula tatau pē. Pea ko u tui ko e kongá ia ko u lave atu fekau'aki pea mo e ngaahi maumau ko ia.

Vaka toutai

Sea ko e hoko hifo ko eni ko e kongá ko e fiema'u e vaka toutai ka na'e me'a foki e 'Eiki Minisitā Toutai ki he 'unu ko ē 'a e Pule'angá ke fakasone'i ko ē ko ē 'a e ngaahi matātahi ngalingali 'e palopalema ai ke toe fiema'u ha vaka toutai. 'Eiki Sea ko Ha'apai ia pea mo motu ko ē 'o Vava'u 14 pea mo e motu ko eni 'o 12, 'Uiha, Felemea, Lofanga, Mo'unga'one ko e taumu'a 'uluaki ia ko e *multi-purpose* ia Sea 'a e fiema'u ia e vaká 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē ia ki he vaka toutai. Tau pehē kapau ko e ha'u mei Mo'unga'one ki Pangai pa'anga ia 'e 300. Pea toki pa'anga ia 'e 79 mei Ha'apai ki Tonga 'Eiki. Ko e 'uhinga ia 'oku pehē ko e vaka 'oku fakalea ki ai ko e fiema'u vaka toutai ka 'e mu'omu'a ko Fonoí ...

<009>

Taimi: 1027-1032

Veivosa Taka: ... 'oku ne fiema'u e vaka ko e nō vaka mei ai 'oku pa'anga 'e 200 ki Nomuka, pea pa'anga leva 'e 54 mei Nomuka ki Tonga'eiki, 'a ia 'oku ou tui ko e kehekehe'anga ia 'etau ngaahi me'a ko ē kapau 'oku pehē 'oku 'e palopalema e vaka toutai. Ko e me'a 'uluaki na'e fiema'u ki ai ke ne fakatautau, 'a ia na'e fa'a 'i ai e kole ki he 'Eiki Minisitā 'oku ou 'oatu ai leva 'e au he taimi ni 'a e *barge*, fanga ki'i lafalafa ke fetaulaki e ukamea 'o e anga'ofa mo e ukamea ko ē ko ē fanga ki'i lafalafa, pea mo Mu'omu'a pea mo Lulunga, pea mo Kauvai, pea mo e vahe 'Uiha.

Tangike vai

'A ia 'Eiki Sea ko e kongá ia fekau'aki pea mo e tafa'aki ko ia, ka lava ia 'oku ou tui te ne lava pē 'e ia 'o fakahifo e fanga ki'i motú mei he vaka lahi pea lele ia ki he ngaahi motu. 'A ia ko e me'a hono hokó fekau'aki pea mo e tangikē. 'Oku ou tui ko e kongá ko eni te u pehē 'oku tuku pē ā ia ki he Pule'angá he 'oku 'osi fai 'enua fokotu'utu'u ki ai, ka 'oku ou tui ko e ngaahi fiema'u ko Mu'omu'a 'Eiki Sea 'oku ou ongo'i 'e au kuo nau 'osi taki taha, ka 'oku kei fiema'u pē ia he lipooti ha tangi, he 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha vai taki. 'I Fonoí, Mango, Nomuka, 'a ia ko e kongá ko ia 'a ia ko e fakamālō pē ki he *MEIDECC* kuo lava atu e ki'i, 'a e ki'i tangikē 'e 10 ki Fonoí, 10 ki Mango, pea hivangofulu ki Nomuka, 'i he ta'u ni, pea 'oku ou tui 'ou 'osi a'u ia ki ai.

Ko e me'a 'oku hoko 'Eiki Sea ko e fiema'u eni ia 'a e ki'i motu ia ko eni ia fekau'aki mo e pamu ke pamu hake ai 'enau vai, 'a ia 'oku 'i ai 'a Kotu pea mo Matuku 'oku 'ikai ke 'i ai ha vai ai, kae pehē foki 'Eiki Sea ki he Vahe Foa. 'A ia 'oku 'i ai 'enau ki'i fo'i vai 'e 6 kuo vili, pea 'oku ou tui 'oku fai'aki e kolé ia ki he *climate change* ke nau tokoni mai ki hono fakapa'anga, ko e tu'unga pē eni ia he Koviti 'Eiki Sea, 'oku lava 'o fakahoko ka 'oku ou tui ko e tokoni ia he 'oku 'i ai e langa fakalalakaka ke fakahoko, 'i he ngaahi kolo kotoa pē ke nau ma'u e *bathroom* pālangi. Pea 'e uesia ai e ma'u'anga vai 'i he fo'i matavai ko eni, ka ko e 'uhinga ia 'enau 'unu toe vili fo'i matavai 'e taha, ko e 'uhingá pē ke talifaki pē ke na lele ua.

Hala

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e hala, 'a ia 'oku fiema'u ia 'e he, 'e Lotofoa 'a ia tau pehē pē tautolu ko Mu'omu'a, Lulunga, Foa pea mo e Kouvai Hā'ano. Ko Nomuka 'Eiki Sea mahalo pē kuo mea'i 'e he Feitu'una toe pē fute 'e 2 mei he 'one'one ki 'api polisi, 'ikai ke lava ha me'alele 'o lele ai ko e mālō e 'alu atu pea a'u ia ko ē ki he fo'i feitu'u ko ē a'u ki falemahaki kuo motuhia ia 'oku 'ikai ke fai ha fononga ia 'e takai ia. 'A ia 'oku ngāue pē kāinga 'Eiki Sea ke nau penipeni e fanga ki'i tangai sima pea 'oku tokoni ki ai e Minisitā 'a e ki he Ngāue Lalahi 'oku ou tui ne me'a atu 'o me'a ki ai, 'a e ngaahi faingata'a kuo hoko ki he ngaahi feitu'u ko eni.

'A ia 'Eiki Sea ko e tu'u ko ē ko ē 'a Nomuka 'oku 'ikai ke u ma'u au mahalo na'e te'eki ai pē ke 'i ai ha hala ia 'e tanu 'i Nomuka, pea 'oku ou tui ko e kole ia 'oku fakahoko ki he 'Eiki Minisitā ko e me'a 'oku ou fiemālie ai 'Eiki Sea 'oku me'a tonu ki ai 'a e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. Ka 'oku ou tui ko e ngaahi hala ko eni ko e hala 'o Fākakai 'Eiki Sea, ko e talu eni mahalo ko e ta'u eni 'e 4 pē 5 'ene motu, na'e me'a pē ki ai e 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, ki he palopalema ko ia, pea mei Fākakai ki MUITOA 'oku fu'u mahalo ko e 75 na'e fai ai e tanu hala ko eni. Pea 'oku ou tui 'e 'oatu pē neongo 'oku ou lave'i e ngaahi tu'unga fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga ka te u hanga pē 'o fakahoko atu pē ke mou me'a ki ai.

Maama hala

Ko e faitatau 'o tautolu 'a Tonga'eiki pea mo Ha'apai mo Vava'u pea mo Niua ko e maumau 'a e maama hala, pea 'oku ou tui 'a eni ko ē ko ē 'oku fiema'u ke *fix* 'a e ngaahi maama ko ia he 'oku tokoni lahi ia ki he fononga'aki ki he lotú, pea mo e fānau akó ki he'enau ako pongipongi.

Fakaivia ngaahi ma'u'anga mo'ui

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea, ko e fakaivia 'a e ngaahi fa'ē pea mo e ngaahi ma'u'anga mo'ui 'i 'api, 'a ia te u pehē 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi hingoa 'oku 'asi atu 'i he lipooti ka te u pehē mei Lulunga, Mu'omu'a, Foa, Vahe Kouvai, Pangai kātoa 'a e ngaahi fa'ē he 'otu motu 'oku mau faitatau ai. Koe'uhí ko e ngaahi fiema'u 'oku nau lava ke 'omai ke nau fakahoko, ko 'enau ma'u'anga mo'ui foki 'Eiki Sea, te u ki'i 'oatu e ki'i kongá ko eni ke mea'i pē 'e he Feitu'una.

Ko 'ene ma'a hake pē pongipongi 'Eiki Sea ko e tu'u pē 'a e fa'ē mo e tamai mo e fānau 'i Tonga'eiki, Neiafu, pea mo e ngaahi feitu'u kehe, ko e sio leva ki ha pasi ke heka ai 'o me'a ki he feitu'u 'oku ngāue ai. Ko e fakaivia ko eni ko e fa'ē ko eni ko 'ene ma'a hake pē 'aho ko e sio ki tahi pē 'oku mamaha, pē sio ki 'uta pē sio ki he lālanga pē ko e koka'anga. Ko e tangata'eiki sio ki tōkanga.

Ko 'eku 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku ou pehē 'a e kehekehe 'a e, kapau 'e 'eke mai, ko e ma'a hake e 'aho he pongipongi 'e 'ā 'a Fonoi 'o sio ki fē, ko e sio ki ha feitu'u ma'u'anga mo'ui. Pea 'oku ou tui 'oku ngali mahino 'a e fetautaulaki 'a Fonoi, ko Matamaka, Noapapu ko Ovaka ngaahi motu pehē, Lofanga, ko Mo'unga'one ko e ngaahi feitu'u ia 'Eiki Sea 'oku 'uhinga ai 'a e fakaivia 'a e ngaahi fa'ē pea 'oku ou tui 'oku vahe'i leva 'a e sēniti ki ai Sea, ko e 30000 'i he ta'u ni ke tokoni ki hono fakaivia hangē ko eni, ha'u e faē 'o lālanga kau 'oatu 'e au ia e ki'i tefuhi 'oku pa'anga ia 'e 100 ke ne fe'unu, pea ne lālanga e ki'i 6x4 'e taha 'Eiki Sea 'oku pa'anga ia 'e 300, pea ko hono fakatau atu pea fakamole 'a e 100 ki he ki'i 6x4 'e taha, kae ma'u ai 'e he fa'ē ia 'a e pa'anga 'e 300. 'A ia ko e kongia ia 'oku lava ke fakakaukau pea hangē ko e ngaahi ma'u'anga mo'ui ia 'a e ngaahi fa'ē.

Ngaahi fale senitā

Ko e ngaahi fale senitā tau pehē ko e senitā e kakai fefine, he na'e me'a ki ai e Tokoni Sea 'a e ...

<005>

Taimi: 1032-1037

Veivosa Taka: ... Ko e ngaahi fale senitā, tau pehē ko e senitā e kakai fefine he na'e me'a ki ai e Tokoni Sea 'a e ngaahi ma'u hala 'a e kakai ke fakalea ko e fale hūfanga ka 'oku tu'u vāofi pē 'a e holo ia 'a e uēsilia holo 'o e LDS ki he ngaahi kolo ko ia ko e 'uhinga 'a e ngaahi fale hūfanga ia ki ha feitu'u 'oku 'ikai, ka ko e kole eni ia 'ae ngaahi fa'ē ko e fale 'oku senitā 'a e kakai fefine. Pea 'oku ou vakai atu pē ki he me'a mai 'a e Minisitā Polisi 'oku fiefia ki he fiema'u 'a e kāinga Fākakai.

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a Ha'afakahenga ko Fangale'ounga ko Ha'ateihosi'i, ka ko Ha'afakahenga 'oku nau hanga pē 'o ngaahi honau fale 'a e *foundation* pea mo e *wall* mo e holisi ko e 'ato eni 'oku nau fiema'u ha fakavivia mei ai. Ko e 'ā e ngaahi 'apiako 'oku ou tui ko e ngaahi 'ā fakakolo ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ia 'e Faleloa, Nomuka, Mango ki he malu'i 'o e monumanu. 'A ia 'oku ou tui ko e kongia ia 'Eiki Sea pea 'oku toe fiema'u pē makehe pē 'e lotofoa ko e ki'i kolo eni 'oku nau kole ma'u pē he ta'u ki he ta'u ko e 'uhinga ko e kāinga pekia kuo a'u mai e tahi ke 'i ai pē ha ki'i fōsoa fakapae pē ha ki'i fo'i maka ke lava malu'i ai 'a 'ema fanga kui mo e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Uafu

Ko e uafu 'oku ou tui pē neu 'osi lave atu ki he ki ai kimu'a e ngaahi kolo ko eni pea 'oku ou tui 'oku 'osi mahino pē ia ko e hala 'oku ou tui 'oku 'osi 'oatu pē mo ia 'i he ngaahi fiema'u fakalukufua 'a e ngaahi hala 'oku nau fiema'u 'e he kāinga 'e ni'ihī 'a ia ko Kauvai ia pea mo Nomuka ko e hala kolo ko e hala lahi kae pehē ki Ha'afakahenga. Ko e ngaahi kongia ko ē 'o Foa 'oku mau fiema'u ke 'oange 'a e hala ngoue he kuo hola mai 'a e kāinga ia ki lotokolo 'o fai ai 'a e ngoue ko e 'ikai ke ...ko e tokakovi. Sea pea 'oku 'i ai 'enau ki'i faka'ānau na'a nau pehē. Ko e fononga ko ē ko ē he hala faka'ānau ia 'a motu pea ko 'enau sio ko ē ki ha luo pea nau kalo ko e folau 'i tahi hala ko ē 'i tahi 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ko e kalo ko e inu pē nau.

Ko e kongā ia fekau'aki mo e ngaahi fiema'u fekau'aki mo e hala ko e ma'u'anga vai 'oku ou tui 'oku 'osi 'asi atu pē ia 'i he kongā ko eni ko e fakaikiiki atu pē eni ia 'a e peesi ko eni peesi 8 ka 'oku ou tui ko e 'unu ko ē ko ē ki

<007>

Taimi: 1037-1042

Veivosā Taka : ... Kotu pea mo Fotuha'á 'oku fiema'u ia e pamu vai ke lava 'ohake 'aki 'emau mīsinī. 'Oku ou tui ko e peesi 9 ia 'oku 'i ai pē 'a e maama halá, ko u tui ko e 'uhinga eni ia ki he hala ko ē na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'angá 'oku ne ngāue pē ia fakata'u ki hono tufotufa ange 'a e ngaahi maama halá, ka ko e fakatangi eni ia 'a e ki'i finemotu'a mei Ofu 'oku fokoutua 'i Fotua, ka 'oku ou tui ko hono 'apí ko e uitou, ko e fiema'u 'a e fo'i hala ki he maama halá he 'e hulungia ai pē ia he 'oku ofi ia ki he vaó mo e ngaahi feitu'u ko iá. 'A ia ko e kongā ia 'Eiki Sea 'oku lave ki ai.

Lālanga & to vesitapolo mo e 'ā moa

Ko e peesi 10 hangē pē 'oku toutou tatau pē 'a e lave atú ka ko e fakaikiiki pē eni ia Sea, 'a eni 'oku 'asi atu 'i he ngaahi peesi ko eni 'i he ngaahi fakaivia e lālangá pea 'oku ou tui kuo 'osi lele 'a e ngāue ia ko eni, 'a ia 'i Vahe Foa Vahe Kauvai ko e tuai eni ki he ngaahi 'otumotu 'o tahí ko e 'uhingá ko e anga 'etau tu'ú. Ko e fekau'aki pea mo Fotua, 'oku nau fakahoko mai 'enautolu kuo 'osi lava 'enau vesitapoló 'oku nau fiema'u eni ke 'unu ki he 'ā moa. Ko e ngaahi fokotu'utu'u pē ia Sea ko e 'uhingá ko e KOVITI he 'oku 'ikai ke tau lave'i 'e lave'i 'e he motu'á ni mo e kāingá pē 'e 'osí 'afe, pē ko fē hono vaeuá. Pea 'oku nau 'unu mai leva ke tō e vesitapoló ke ma'u pē ha me'akai mo'ui lelei pea mo 'ai mo e fanga ki'i 'ā moá pea mo tō e ngoué, Ka tō e KOVITI 'e 'ikai ha falekoloa 'e ava, ko 'enau lele pē ki 'uta pehē mai ki he 'ā moá haka mo e ki'i la'ipele pea nofonofo ma'u pē 'i 'api. 'A ia ko e ngaahi tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e ...

Totongi veve

Ko e totongi 'uhila 'i Fangale'ounga, 'oku 'i ai e tokanga mo e 'amanaki ke fakakau 'a e totongi ta ko e 'uhinga ia ki he totongi vevé 'Eiki Sea, ka kuo 'osi hanga 'e he Minisitā Pa'angá 'o ne me'a mai, 'e to'o 'a e ki'i pa'anga ia 'e 10 mei he pa'anga 'e 15 he ko e kamata ia 'a e vevé 'i he Vahefonua Ha'apai. Fakamālō atu ai ki he CEO Lomu pea mo e kau ngāué pehē ki he'enau fengāue'aki fakataha pea mo e Fakafofonga 12, ke fakavave'i ange 'a e kongā ko eni pea pehē foki ki he loli septiki.

Palau

Ko e fiema'u fakasosialé ko u tui ko e ki'i palau 'oku fiema'u 'e Nomuka, ko u tui 'oku nau fu'u fiema'u 'oku tōlalo e ngoué ai, pea 'oku ou tui ko e ngāue ia 'e fai 'i he'etau pa'anga faka-Fale Alea 'o e 20/21. 'E fai ai hono, ka 'oku nau puke pē 'enau ki'i seniti ko eni 'i he 19/20 ke fakataha'i ke kumi'aki ha ki'i palau. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā ia ki ai. 'Oku fiema'u palau foki 'a Lulunga pea mo Kauvai. Ka ko e founga ko eni 'oku fakahoko he taimi ni 'oku *mobile* 'a e palau 'e taha. Ke 'oatu 'e he vaká ki Kauvai 'o tuku ai ha māhina 'e 2 māhina 'e 3 ke palau ia ke 'osi pea fakaheka ai ki Lulunga. Ko e tu'u ko ia 'a Nomuká fu'u mama'o, ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai ke mavahe pē 'a Nomuká. Pea 'oku ou tui ko e kole pē ia 'oku fakahoko ki he 'Eiki Minisitā, 'i he palopalema ko eni 'a Kauvai. 'Oku fiema'u, 'osi totongi māhina 'e 3 eni

hono totongi 'a e ki'i vaka lafalafá ke 'ave ai, ka 'oku fakahoko mai mei he 'ofisakoló mo e pule fakavahé 'oku 'i ai 'a e palopalema ke 'i ai ha 'enisinia kae lava 'a e vaká 'o lele. Ka 'oku ke mea'i pē Minisitā, ko Kauvaí 'oku hangē pē ko e tu'afale ko eni 'o e Fale Aleá ko 'ete lele atu pē 'o a'u ki ai 'ikai ke toe 'ai 'enisinia ia, he ko e ki'i vaka 'oku hangē pē ko e fakapipikí. Pea 'oku ou tui ko e kongá ia 'oku ou lave atu fekau'aki pea mo e tafa'aki ko ia ki he ngaahi fiema'u ko iá.

Ngoue

Ko e ngaahi kongá ko eni ki he 'ā 'oku 'uhinga pē ia ki he ngaahi fo'i uaea ko e fiema'u ia 'a e kāingá ki hono teke pea mo hono fakaivia 'a e ngoué. Sea ko e taha ia ha me'a 'oku fakalakalaka 'i he ongo vahe ko ení, ko Kauvai ko e ngāue pē 'a e mātu'á ko e langa pē tatau ia mo Mu'omu'a mo Lulunga, ka ko e palaú makatu'unga mei tu'u motumotú 'oku lava ai ke fai 'a e kole ko ení ke langa'i hake 'a e ngoué 'i he tu'unga 'o e ngaahi vāhenga ko ení.

Vaka

Ko u tui ko e fiema'u ko eni e vaká 'oku 'asi pē mo ia 'i he kongá ko ení. 'Oku ou 'osi lave atu au ki ai ka ko e toe fakamanatu pē lafalafa ko ení, 'oku 'osi fakahoko ki he Minisitā pea 'oku me'a mai e Minisitā 'oku ne 'osi tohi kole ki he *Embassy*...

<008>

Taimi: 1042-1047

Veivosa Taka: ... pea Siaina pea mo Siapani ko e kole 'a e *barge* pea ko u tui ko u fakamālō ki ai 'i he hangē pē ia ko e ki'i komaki ko ena ko ē he 'āhanga ko ē 'o Foa ki'i komaki ko u pehē ange mai.

Ko e kongá hono hoko ko e fiema'u mavahe ia 'a e ngaahi fa'ē pea mo e, ki he *tourism* fakamatamatalelei ko eni 'o e takimamata pea mo e faka'ofa'ofa ko ē ko ē ngaahi ve'e halá mo e ngaahi 'apí 'a ia ko e ngaahi feitu'u ko eni ko Kotu, 'O'ua, Fotuha'a 'a ia ko Lulunga kátoa. Pea ko u tui 'oku fakaheka atu ia 'i he 'aho ni 'oku foki atu ia mo e pule fakavahe ka na'e si'i fie tali pē ki he Minisitā 'o e *MIA* ka 'oku ou talaange ke foki kae tuku ke fakahoko fakalelei pē he Minisitā 'a e ngaahi fiema'u ko eni kae toki fakafolau atu.

Loli sepitiki & tokangaekina ngaahi nofo'anga kau faiako mo lokiako

Ko e, ko e na'e 'osi lave pē 'a 12 ki he fiema'u ko eni ko e fiema'u eni 'a Lotofoa na'e 'ohake ia he fakataha 'o fekau'aki pea mo e loli sepitiki ka ko u tui 'oku 'osi nau 'osi me'a mai pē ki he kongá ko ia. Ko e tafa'aki eni 'oku fiefia 'a e Minisitā Ako ko u vakai atu pē 'oku fie me'a mai pē ke fai mo fakahoko ange. 'Eiki Sea na'e fai 'ema ki'i fakataha pē 'amaua ia 'i tu'a pea mo e 'Eiki Minisitā pea ko 'ene fiema'u ē 'oku 'omai ia ko e peesi, ko e fu'u peesi ia ko ē ka ko e kongá ko ē ko ē 'oku 'oatu ko eni ko ē 'i he lipooti 'oku 'asi pē fanga ki'i koló ai ka ko u fakamālō ki he Minisitā ko 'ene tokangaekina 'a e nofo'anga 'o e kau faiako pea mo e ngaahi lokiako pea ko u tui ko e kongá eni 'oku 'oatu ko eni fekau'aki pē mou me'a mai pē ki he fiema'u 'a Mango mo 'O'ua ko 'O'ua 'oku, fu'u falé lelei 'aupito e 'ató, ko e faliki ko ē fale na'e faliki ia e haafe pē ko e hā mili 'e fiha 'a e la'i palaiuti pea ko 'ene ngangana ia kei fefeka pē toká ko e la'i palaiuti pē 'e 40 ki loto fale la'i palaiuti 'e 20 ki he fakafaletoló. Ko e 'inisi 'e taha pē ko e haafe 'inisi 'a ia 'oku ou tui ko e kongá ia ki he ngaahi tu'unga ko ia, ko e Mango

ko e 'i ai pē ki' i konga pē 'oku 'omai ki he kāinga heni ko e tu'unga fakafaiakó 'oku nau 'osi 'ilo'i lelei 'etau ngaahi tōnounou ko ia ka 'oku nau fiamālie pē ke nau fakahoko ka 'oku mo'oni 'enau 'omai pē tokolahi 'a e akó pea mo e tokolahi 'a e faiakó. Pea te u toki lele atu au 'o 'oatu ki he Minisitā ko e me'a pē 'e tahá ko e kole, nau toe kole pē mo e fakamālō ha'u pē kolé ha'u ai pē mo e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e fokotu'utu'u 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue ke fokotu'u ha *Form 1* 'i Lulunga.

'A ia ke tu'u ia 'i Ha'afeva. Pea ko u tui kapau te u lau atu e Kalasi 6 ko e Kalasi 6 ko ia 'e *Form 1* ko eni he ta'u fo'ou pea ko u tui 'oku 'ova ia 'i he toko 50 'e 'Eiki Sea. 'A ia te u pehē ko e 'oku kau eni he ngaahi kalasi 6 'oku tokolahi 'a ia tau pehē tautolu ko e ki' i kolo ko ē ko Matuku tau pehē 'oku toko si' i 'oku toko 7 ai e 'a e, 'ikai Sea tā ko e 4 ia ki he 6 'oku fe'unga ia mo e toko 7 ka ko e 1 ki he 3 'oku fe'unga ia mo e toko 13 'a ia ko e ki' i kolo si'isi' i taha 'eni 'oku toki me'a pē ki ai e 'Eiki Minisitā. Pea mo hono fakamanatu pē ke me'a pē 'Eiki Minisitā ki he ki' i kole 'a Taufā'āhau Pilolevu fekau'aki pea mo 'enau ki' i *Form 7* he ko u tui 'oku nau 'osi mateuteu fakafaiako mateuteu fakalokiako. Ko e toe pē eni ke *approve* he tangata'eiki Minisitā kae, he ko e tokolahi taha ia ko e kāinga ia mei Tongoleleka ko e kakai ako foki 'oku nau kātoa he ki' i *Form 7* ko eni.

Ngaahi me'a fakapolitikale

Ko e konga hifo 'i he peesi 13 ko ho'omou vakai hifo ki he peesi 13 ko e ngaahi me'a fakapolitikale. Pea 'oku 'i ai e ni'ihí ne nau fehu' i he ngaahi tu'unga fakapolitikale ko e anga e ngaahi potungāue. Ko e konga peesi 14 ko e kole ia 'a e ngaahi kolo 'i Vahe Foa fekau'aki pea mo e ngaahi 'ofisi ko eni 'oku 'ai ko ē *ID* kae pehē ki he paasipootí pē 'oku malava he 'Eiki Palēmiá 'o fakangofua ha ki' i 'ofisa 'e taha ko e 'uhinga ko e ni'ihí ko eni 'oku 'omai ko eni ko ē ko ē 'o 'ai ko ē 'enau *ID* 'i Tonga ni 'osi e ta'u ia 'e taha ha'u ki he ta'u fili 'oku 'asi pē hono hingoa ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha *ID*. Pea ko e 'uhinga ia 'enau kolé pē 'e lava 'o fakahoko e ngāue ko eni 'a ia 'oku, ne ki' i hoha' a ki ai 'a Vahe Foa ka na'e 'ohake ia 'i Faleloa, Ha'ateiho Si' i, Lotofoa, Fangale'ounga.

Fiema'u he me'a fakakelekele

Ko e 'Ofisi 'a e Savea ...

<009>

Taimi: 1047-1052

Veivosā Taka: ..., 'a ia ko e 'ohake ia mei Lotofoa pea mo Ha'ateiho Si' i fekau'aki pē pea mo e me'a fakakelekele, 'a ia ko e konga ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e toki faka'osi mai ki heni, pea ko e 'uhinga pē eni ki he fefolau'aki pea mo e ngaahi fakamole ko ia 'oku 'amusia e ngaahi kolo ia 'oku nau me'a mai pē ki Vava'u 'a Neiafu mo e feitu'u ko ia 'o fakahoko e ngāue ko eni ai.

Pea 'oku ou tui mahalo ko e telelouniu eni ia 'oku 'asi ko eni 'i he fakamatala ko eni, ka 'e toki tuku pē ki he Minisitā Savea 'oku pehē 'i he konga ko ia, 'amanaki ia ke 'ave ki Tonga 'a e ngaahi me'a fakakelekele kotoa pē 'a e fonua, 'a ia 'oku 'osi mahino pē ko e Minisitā 'oku toko taha, 'e 'omai pē ki heni, ka 'oku ou pehē 'e au ko e 'uhinga 'e fakahiki mai e 'ofisi savea 'e tamate' i 'a Ha'apai.

Fiema'u falemālōlō hufanga he fakatapu

Ka 'oku, ko e me'a hono hokó ko e ki'i faka'ānaua eni ia 'a e kāinga Kauvai, mou me'a hifo pē kiai, 'oku ou fa'a faingata'a'ia ke u pu'aki e fa'ahinga me'angāue ko eni 'e hangē 'oku fakamatamatatu'a 'Eiki Sea ka 'oku mou me'a mai pē ko e kole ki he ki'i konga 'i Faleloa ke langa ai e ki'i *public*, ki'i fale *public* 'a e kāinga mei Vahe Kauvai. Mahalo 'oku mahino pē ki'i *bathroom* 'i ai.

Falekoloa sosaieti

Ko e peesi 15 mahalo ko e faka'osí ia, 15 pea mo e 16. Ko e fakataha eni kuo fakahoko, 'oku 'osi fakahoko pea mo e ngaahi fa'ē 'i he ngaahi vāhenga 'i Vahe Foa, ka ko e konga hifo ki laló 'Eiki Sea na'e 'osi lau tautolu ki ai, ko e konga ko eni ki lalo ko e kole ke fokotu'u ha'anau sōsaieti, ka na'e lave me'a ki ai 'a e Minisitā 'a e *trade* fekau'aki pea mo e ngaahi, ngaahi 'ū me'a ko eni, 'Eiki Sea ka ko e 'uhinga pē eni ia 'a e kāinga ke mau si'i feinga pē 'i tu'a pea mo hano fakaivia mei ha ngaahi feitu'u, 'uluaki, ko Nomuka ko e fiema'u ki ai e sōsaieti 'e taha, Fonoi mo Mango na taki taha, Ha'afeva pea pehē ki Tungua ko Fotuha'a, ko 'enau taki taha e, pea mo Vahe Kauvai, kauvai ko Hā'ano, pea mo Fākakai, pea ko Vahe Foa ko Ha'ateiho pea mo Fangale'ounga, 'a ia 'oku nau 'osi teuteu pē 'enautolu 'enau fanga ki'i falekoloa pea ko e toe pē ke nau hū atu 'enau koloa ka 'oku 'osi palani e falekoloa 'e 5 'e fakahoko ia 'i he vave tahā 'i he vaha'a taimi ko eni.

'Eiki Sea ko e peesi faka'osí ko hono fakamā'opo'opo mai ia 'a e lipooti 'o a'u mai ki hono faka'osi pea ko hono toe ko e fanga ki'i la'i'ata pē eni 'oku 'asi ko ē hangē ko ē na'e lave ki ai e, 'a e Fakafofonga 12, 'e talanoa 'a e fu'u la'i'ata, ko e la'i'ata 'uluaki 'Eiki Sea, ko e fakataha ia na'e fakahoko 'i Hā'ano, kāinga 'o e 'Eiki Tokoni Sea, pea ko ho'omou me'a pē ki he tā ko 'ení ko e anga eni 'a e tukufakaholo mo e faka'apa'apa na'e fakahoko 'e he kāinga 'o Tapumāna'ia ko e 'ai ha kava ke 'ilo 'e he Sea 'o e Fale Alea, 'oku 'ikai ke u ma'u ki he lea Tonga pē ko e tu'o ko e kava 'o e, ka ko e fo'i lea Tongá pē ko e 'ai e kava 'o e Sea 'o e Fale Alea 'i he'enu fiefia mo 'enau faka'apa'apa koe'uhí ko 'ene me'a ange ki he ki'i kelekele masiva ko eni. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi, 'i ai, na'e 'i ai mo e kau faifekau 'Eiki Sea pea na'e fu'u fiefia 'aupito e kāinga 'i he, 'a e kau ngāue pea mo e fakamālō atu pē ki he kau ngāue, 'oku ou tui ko e te u hangqa pē 'oatu 'i he peesi ko eni ke u fakahoko atu 'emau ki'i kau ngāue, he 'oku fu'u fakafiefia 'a e ngāue ko eni.

Ko e peesi 5 ko Toketā Sione Vikilani, Sione Tupou, Linitā Filiai ko Meleane 'Ova, Mosese Pouono, pea mo *Rhonda* Manutalaha, ko Manu'otalaha, mahalo ko e konga ai ko ē ko e hingoa ia, ka 'oku ou tui ko e fakamālō ia kia kinautolu 'Eiki Sea ko e lava 'a e ngāue ko eni, mo 'omai 'a e ngaahi fiema'u 'a e kāinga, pea 'oku ou tui ko e konga ko ia ko e fakamālō ia. Ka ko 'eku 'oatu pē 'e au ia 'e Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e, 'a e, 'a e 'Eiki Palēmia, ne u hanga 'o fakahoko 'eku lipooti pea na'e ...

<005>

Taimi: 1052-1057

Veivosa Taka: ...Ko u hanga 'o vahe'i e ngaahi kolo kotoa pē 'i Ha'apai 'o 'oange ki ai e Minisitā kotoa pē pea kapau 'e hala pea 'oku ou kole fakamolemole atu.

Ko e 'uhinga 'eni ke u hanga 'o 'oatu ke mahino ki he kāinga Ha'apai 'oku tau fāmili neongo pē 'etau ngaahi feme'a'aki ka 'oku 'i ai hotau konga fepikitaki. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia 'oku ou 'oatu. Ne mau lele ki Mo'unga'one 'Eiki Sea ko e faka'ofa atu pea ko e kole 'a e kāinga ko e 'ikai ke lava e vaka ka kapau na'a mou me'a ki he ... 'oku 'ikai ke u 'ilo pē 'oku 'i ai ha tā heni 'i Mo'unga'one pē 'ikai ka 'oku ou tui ko e faka'ofa 'a e ngāue. Na'e feinga ke mau hopo mei he vaka 'e taha ki he vaka 'e taha pea na'e fakatu'utāmaki ange ia ka ko u fakahoko pē ki he kāinga ko e Minisitā Mo'ui ko e fānau tama ia 'a e Kali 'o Pau. Ko hai na'a ne 'ilo ki'i kolo ko Mo'unga'one ka ko e me'a pē 'oku 'ikai ke u toe lea ki ai he ko e kolo ia 'a e kau to'a, pea ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'ene fiema'u ko eni ke 'ave 'a e *clinic* ki he motu kotoa pē pea ne me'a mai ke a'u mu'a ki Mo'unga'one, pea u ko u tui ko u talaange te u palōmesi atu ko e vaka kotoa pē 'e 'ave ai 'a e toketā mei Mu'omu'a ki Lulunga pea mo Kauvai pea mo Mo'unga'one mo Lofanga mo 'Uiha 'e kau ia he kole ki he Minisitā Pa'anga sai pē ia 'oku 'ikai ke ne me'a heni ke to'o ia mei he *subsidy* ko eni 'a e kāinga Ha'apai ke lava ke fakaa'u e fiema'u 'a e kāinga ki he ngaahi me'a fakamo'ui lelei he ko e toki motu'a eni pule fakavahe na'e me'a atu he ko eni 'aefiafi ko e 'omai ko e ta'aki e nifo. Pea 'oku ou tui he'ikai ke toe lava 'o fakahoko e fakamole ko ia kae fakahoko 'a e fakamole ko ia ko e koloa pē ke laumālie 'Eiki Minisitā pea tahataha e motu faingata'a taha.

'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'a e lipooti ka ko u fakahoko pē ki he Tainamu 'o Paea ko 'ene 'osi pē 'a Nomuka ko e me'a ia 'a e Palēmia ko Nomuka ko 'ene 'osi pē pea ko u 'ilo 'e au ko u toe sio holo au ki he ongo motu ko ē 'e ua ko ē. Ko e motu 'a 'Ene 'Afio pea mo e motu 'Eiki Sea 'a e Komiti Kakato. Hangehangē na'a tau tō ai 'i Fono'i pē ko 'etau tō loto 'atautolu ia he Tainamu 'a Paea 'oku tītiki he ko e tangata na'e maa'imoa 'akapulu, ka ko u tui ko e konga ia 'oku ou lave ki ai mou fiefia pē pea mou 'uno'una pē 'umu po'uli kai ho'ota he ko e Tongaleleka ko e fu'u Minisitā Ako ia 'e tali e me'a kotoa. Ko e fu'u Minisitā ko eni Polisi mei he kau Lōtava mei he Houmatetefa ko u tui pea pehē ki he 'Eiki Minisitā Fonua pea 'oku ou tui ko e konga ko ia ko e Minisitā ko eni ko u sio atu ki he Minisitā ko ē 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e Minisitā ko eni ko ē mei Tungua ko e Minisitā ia 'e ua. 'Oku hola e Minisitā *MEIDECC* he ko e ki'i tama ia mei Ha'ano ka 'oku ou fakamālō atu mālō e 'ofa mālō mo e laumālie homou fofonga ki he lipooti 'a e si'i kāinga masiva mei he 'otu motu ka ko hono fakakātoa ko e kakai eni 'Eiki Sea 'oku fōlahi honau fo'i mafu pea ko e kakai eni te nau tu'u 'o hapai pea mo fai honau anga ko e tu'u Ha'apai 'o fai e me'a na'a ke anga ki ai pea ko e ngata'anga ia 'o e lipooti 'Eiki Sea 'ofa atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga Vāhenga Ha'apai 13 fe'unga pē ia mo Ha'apai ka 'i ai ha tu'utu'uni 'oku veuki pē ia a'u ki he fakamā'opo'opo 'oku kei hoko atu pē me'a malanga ia fakakakato, mālō e fakakakato mālō e feme'a'aki holo feitu'u faingata'a ena 'oku fai ai e 'a'ahi vāhenga 'oku ke ngāue ai.

Hou'eiki 'oku 'i ai ha toe feme'a'aki mei he Pule'anga. Minisitā Mo'ui me'a mai, kimu'a pea ke hoko atu 'e Minisitā Mo'ui ko e kole ko ē mei Muiotoa, Ha'ano, Pukotala ki he konga ko ena 'i Houmale'eia 'a e fale tatali kuo tali ia he Fale Alea 'o Tonga he ko e kole mai ki he Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui pea pehē mo ho'o potungāue foki mālō.

Ngāue Potungāue Mo'ui ki ha 'a'ahi fakakuata kau toketa ki he kau toulekeleka 'otu motu

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia tapu mo e Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki e Kapineti kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai mālō

ho'o laumālie lelei 'Eiki Sea ki he pongipongi ni pea mālō e ma'u faingamālie ko u 'uluaki fakamālō mo u fakafeta'i he lipooti faka'ofa'ofa kuo tuku mai 'e Ha'apai 13 ...

<007>

Taimi: 1057-1102

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... mo e ngaahi 'imisi tā 'o e 'a'ahi mo e ongo 'Eiki Nōpelé 'oku faka'ofa'ofa 'aupito pea mo e a'u tonu ki he ngaahi 'otumotú 'i Ha'apai. Ko u fakamālō lahi foki ki he Fakafofongá ko 'ene lototō kae fetākinima fakataha mo e Potungāue Mo'ui ko hono 'uhingá ke fakahaofi e mo'ui 'a e kakai Ha'apai. Ko u fiefia 'aupito he'ene fakahoko mai he pongipongi ni te ma ngāue fakataha mo e CEO kae 'uma'ā 'a e Toketā Pulé ke malava ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni ke a'u atu 'a e ngaahi *visit* pē koe *quarterly visit* pē ko e a'u 'a e kau toketā kae 'uma'ā 'a e timi ngāue 'a Ha'apai ke tokangaekina 'a e kakai toulekelekea *disability* kae 'uma'ā 'a e ngaahi fa'ē mo e ngaahi kakai faingatā'ia mo e *vulnerable population* 'i Ha'apai, pea 'oku ou fakamālō lahi ki he tokoni ko iá mo e fengāue'aki kāfataha ke fakahaofi e mo'ui 'a e kakai 'o Ha'apai. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui. Toe si'i pē tau, toe 'etau miniti 'e 4, ko e Minisitā eni 'oku tonu ke me'a he taimi pehé ni. Me'a mai Minisitā MIA.

'Osi maau malie ngāue MIA ki he ngaahi fiema'u fakame'angāue mei Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, tapu mo e 'Eiki

Palēmiá tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga 'o Ha'apai 13, koe'uhi ko e fu'u lipooti lōloa kuo 'omi ke tau me'a ki ai he pongipongi ni. Pea ko u pehé ko 'ene tonú ia. Ha'u kātoa kātoa ke 'osi'osingamālie. 'Ikai ke ngata ai Sea, ka kuo hanga 'e he Fakafofonga Ha'apai 'o fakalave kātoa 'a kinautolu 'a e Hou'eiki Kapinetí, kuo mahino pē ia 'oku 'i ai pē ngaahi pīkinga ki Ha'apai pea fielau pē he ko e va'ava'a he ko e tangata.

Sea ko u fie tali pē ki he me'a na'e me'a'aki 'e he Fakafofonga 13 'o Ha'apai fekau'aki pea mo e kole ko ia na'e fai 'e Lulungá. Sea 'oku 'osi ngāue ki ai 'a e kau 'ofisa e Potungāue ko eni fekau'aki mo e kole ko eni na'e fai 'e he pule fakavahé ki he ngaahi misini kosi. Pea 'oku ou tui pē kapau 'oku ki'i tuai mahalo ko e tuai pē mei Falepa'anga ka kuo 'osi tali ke fakafolau atu. Pea na'e ai mo e kole 'a Kotu, ki he ngaahi kole tatau pē. Ko e me'a ko ē 'oku mahino mai mei hono fakahoko mai 'e he kau 'ofisa ngāue he Potungāue 'oku fakakaungatāmaki ai 'a e motu'á ni, 'oku loto pē 'ofisakoló ia ke ha'u pē ia he vaká 'o 'ave ange 'enau ki'i koloa ko iá, ke 'oua na'a 'alu ange ia mo e pule fakavahé 'uhí na'a 'ave ange ia 'o toe tuku ha feitu'u. Pea 'oku loto pē mo e pule fakavahé ke ha'u pē mo ia ia 'o 'oange 'enau ki'i koloa ko iá, ka kuo 'osi fai e ngāue ki ai 'a e tafa'aki ko eni 'i he tokangaekina e ngaahi *community* fakakoló, ka kuo 'osi maau mālie. Ka 'oku 'i ai pē ha ki'i me'a mahalo 'oku toe ko e me'a pē mei Falepa'anga, ke fakakakato ka 'oku 'osi fai mo e fetu'utaki ki Ha'apai Lulunga ke fakakakato ke nau lava mai ke 'oatu pea mo e ki'i koloa ko iá. Ko ia pē Sea 'a e me'a 'oku ou fie tali nounou ai ki he kole ko ia na'e fai 'e Tongatapu 13.

Sea na'e 'i ai pē mo e ki'i me'a 'e taha na'e kole 'i he 'a'ahi atu 'a e motu'á ni koe'uhi ko e fale 'o e masiva 'i Kotu. Pea ko e mo'oni e mo'oni na'a mau a'u atu ki ai, 'oku si'i mahino ko e masiva pea 'ai mo e ngaahi la'itā 'o fu'u mahino, pea na'a mau omi pē 'o fai 'a e fakatangitangi, pea

fakafeta'i kuo tali lelei 'e he Minisitā ko ia e *MOI*, ke a'u atu e tokoni ko ia ki he kau masivá, ke langa e ki'i fale ko ia 'i Kotu koe'uhi ke si'i haofaki ki ai 'a e ki'i, ko e uitou pea mo e ki'i fānau 'oku ne pusiaki'i, ka 'oku ou fiefia lahi pea 'oku ou fakamālō. 'E Ha'apai 13, ko ena kuo kakato pea kuo ngali napangapangamālie ho'o lipootí. Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā tau ki'i mālōlō ai he 'oku kei 'i ai pē Hou'eiki 'oku fie me'a, mālō.

<008>

Taimi: 1122-1127

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Me'a mai ...

<009>

Taimi: 1127-1132

Sea Komiti Kakato: ... 'Eiki Nopele 'o Ha'apai. Pea lava pē ia pea 'oange ha ki'i faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Fonua pea fakamaama mai e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e kelekele, mālō.

Poupou ki he ngaahi langa ngāue vahefonua Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ko u fakamālō ki he Fakafofonga he fakahoko atu 'emau lipooti pea kuo 'osi mā'opo'opo pē ia. Pea ko e le'o pē ena e kāinga 'Eiki Sea ke fakahoko atu ki he Fale pea mālō e ma'u faingamālie pea ko e 'Otu Ha'apai ia 'Eiki Sea. Kuo 'osi fakahoko atu mei 'aneafi Ha'apai 12 kae 'uma'ā e Ha'apai 13 he 'aho ni. Pea na'e 'osi lau atu e fo'i sonata ia 'aneafi 'a e Kōvaná pea neongo 'emau fakahoha'asi e Fale ni mo 'oatu e ngaahi fiema'u 'a e Hou'eiki mo e kakai 'o e Vahefonua Ha'apai ko eni kuo 'osi fakahoko atu pea 'oku pau pē ke mau tatau atu Sea pea na'e 'amanaki ke mau tatau atu 'aki pē Himi manako 'a e Kōvana 'Isa 'a e ta'anga, ta'anga e fa'u e kui 'a Tu'ivakanō Fe'iloaki ... Pea na'e 'ai ke toe lau atu ka na kuo fakasio holo e me'a ia kuo pulia e me'a ia nau pehē au na 'oku 'i ai ha ki'i tatau 'a Tu'ivakanō ta ko ē kuo, ka ko 'eku tui kuo mou 'osi mea'i pē mou 'osi mea'i pē he Hou'eiki e Falé he ko e me'a pē 'emau Kōvana ko e faka'osi'aki pē lofia pea 'oku pehē pē 'Eiki Sea tatau atu 'a e Vahefonua Ha'apai ki he Hou'eiki mo e Fale Alea 'o Tonga ka ko e lave pē 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea kuo 'osi fakahoko atu e 'a e ngaahi fiema'u hā pē me'a 'oku laumālie ki ai e Hou'eiki ka ko u kei fie fakamamafa pē au Sea 'oku neongo pē fakahoko atu e 'a e ngaahi fiema'u 'a e Vahefonua Ha'apai ka ko u fiema'u pē ke fai pē ha ki'i fakamamafa pea mo fiema'u pē ke fai hano fakamālō'ia ke mea'i pē he Hou'eiki mo e kakai 'o e Vahefonua 'o Ha'apai 'oku fai hono fakatokanga'i pea 'oku fai mo e poupou ki he'enau langa ngāue 'oku fai 'a kinautolu 'oku kei fētā'utu'i 'o ta'utu 'o tauhi 'a e fu'u maká.

Sea ‘oku ‘alu pē ta’u mo e ta’u lava atu ki he vahefonua ‘oku mahino ‘a e langa ngāue ‘a e tu’unga mātu’a mo e finemātu’a ‘oku nau kei fētā’utu’i ‘i motu hā ia he ngaahi langa tautautefito ki he ongo Vahefonua Kauvai Foa mo e, mo Lifuka ‘a e faka’ofu’ofa e ngaahi langa fakalalakaka ‘oku fakahoko he kāinga Sea neongo ‘oku ‘i ai pe ngaahi pole na’e fakahoko mai pē ka ‘oku toki fai pē ‘a e fetalanoa’aki mei ai ‘a e Hou’eiki Minisitā hangē ko ha ko ha mīsini momosi maka lahi pē foki ‘a e fetuku atu mei Tonga ni ka ‘ikai ke tu’u ai e ngāue ia ka ko u ‘amanaki pē he fokotu’utu’u ngāue ko eni ngaahi ngāue lalahi ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko na’a lava toki fai ha kole ki he ‘Eiki Minisitā na’a lava ‘o ma’u atu ai ‘a e fiema’u ko ia ka ‘oku mahino ‘a e neongo pē ‘a e ngaahi faingata’a ka ‘oku kei tu’u pē ‘a e kakai ‘o e vahefonua ke kei langa pea ‘oku mahino ‘aupito ‘a e hā ‘a e ngaahi langa faka’ofu’ofa ‘i he Vahefonua Ha’apai. Tatau pē he vahefonua nau lave ki ai pea pehē foki ki he ‘otu motu kei ‘asi pē ngaahi langa faka’ofu’ofa ‘aupito pea ‘oku fai hono fakamālō’ia ‘a e si’i feinga mo e ngāue ‘a e kakai ‘o e vahefonua.

Tokanga mo mahu’inga kakai he tauhi ke ma’a ngaahi kolo

Ua Sea, mahino ‘aupito ‘a e hā mai ‘a e me’a ko e ma’a, nga’unu ‘a e kakai ke nau mahu’inga’ia he me’a ko e ma’a, tauhi honau ngaahi kolo ke ma’a he ko e me’a pē ia ‘oku fakahoko kiate kinautolu ko nautolu nau ngāue ia ma’a nautolu ko ‘enau tauhi e ‘ataakai mo e ma’a ko e kaunga lelei pē ia ki he ‘enau mo’ui ‘i he ‘enau nofo ‘i he vahefonua. Pea ‘oku hā pē ia ‘i he ngaahi koló pea hangē pē na’e lava ‘emau ‘a’ahí toe nofo atu ‘a e Fakafofonga 13 ia ‘o tali e Minisitā Takimamata toe fakahoko ‘ena ‘a’ahi ki he ngaahi motú pea ko u tui ‘oku mea’i lelei pē he Minisitā ‘a e hā ‘a e nga’unu ‘a e kakai tautautefito mo e kau fakataha pē mahalo mo e polokalama ko eni ‘a e Takimamata ki he faka’ofu’ofa ‘i he nga’unu ‘a e vahefonua pea ‘oku faka’ofu’ofa ‘aupito tatau pē mo e ngaahi motú ‘a e ma’a mo e tokanga ‘a e kakai ki he ‘ataakai ‘oku ma’a Sea.

Mahu’inga’ia kakai he langa ngoue

Ko e tolu pē Sea e me’a mahu’inga ‘oku fakatokanga’i he motu’a ni he ‘a’ahi ko eni. Ko e langa ...

<009>

Taimi: 1132-1137

Lord Tu’iha’angana: ... ngoue, tatau pē ‘i he ngoue ‘e ma’u me’atokoni mo e mo’ui lelei, ‘a e vesitapoló Sea. Pea ko e mahu’inga’ia ‘a e motu’a ni Sea, hangē pē na’a ke me’a’aki ‘aneafi, finangalo ia e Hau ‘o e Fonua na’a ne folofola’aki pē he huufi e Fale Alea ‘o Tongá ‘a e, tautefito ki he ta’u faingata’a ko eni mo e mahaki faka’auha ko eni ‘oku ne takafia ‘a māmani ‘a e fiema’u mokoi hono finangaló ke mateuteu ‘a e fonuá mo e kakai ki he me’atokoni ke teuteu ‘a e ke mahino ka a’u mai ‘a e mahaki ‘oku malava pē ke tau, ‘a e me’a mahu’inga ko ia he ko e tokotaha kotoa pē kuo pau ke ma’u me’atokoni ia Sea.

Pea ‘oku mahino ‘aupito ia he vahefonua, ‘a e malangalanga ‘a e tokanga ‘a e kakai ki he ngoue Sea. Mahino ‘aupito tautefito pē ki he, te u lave pē ki he ongo vahefonua lalahi ko eni, te ke fononga mai mei he mui’i fonua Foa ‘oku kamata mai pē ‘ete mavahe mai ko ena mei he me’a ‘oku ‘i ai ‘a *Sandy Beach* mo e me’a mahino ‘a e faka’ofu’ofa ‘a e ngaahi ngoue, toe a’u mai ko ē ki he kolo ki Faleloa hakehake ko ia ha’u ko eni, Ha’afakahenga mo Ha’ateiho Si’i, vaha’a mai ki Foa ‘a e ‘asi ‘a e ngaahi ngoue fakatokolahi pē ko e toutu’u faka’ofu’ofa ‘aupito Sea,

faai mai ai pē ia 'osi 'a 'Foa, pea 'oku tatau pē ia mo Lifuka, 'a e faka'ofa'ofa ko ē 'a e ngaahi ngoue toutu'u, pea pehē ki he ngaahi ngoue taautaha, 'ikai ngata ai Sea pehē pē mo e ngaahi vahe motu, pea tatau pē mo e ngaahi, 'oku ou tui pē 'oku 'i ai e ngaahi polokalama kehekehe mahalo 'oku fengāue'aki ai e Potungāue Ngoue mo e ngaahi *NGO* kehekehe takitaha 'i he fakaivia 'i he ngaahi langa 'o e ngaahi polokalama tō vesitapolo mo e me'a pehē, 'aonga 'aupito pea 'oku faka'ofa'ofa ia, hangē ko e ngaahi motu 'oku nau 'āa'i e ngaahi kongā 'api 'oku 'ikai ke nofo'i, tō ai e ngaahi vesitapolo mo e ngaahi ngoue kehekehe, ka ko e lave 'a e motu'a ni Sea 'a e poupu mo 'ete, mou mea'i pē 'e he kakai 'o e Vahefonua Ha'apai 'a e poupu lahi ki he'enua langa 'a e tafa'aki ko eni ki he me'atokoni 'a e kei mateuteu ko eni, pea 'oku 'i ai 'a e fakatu'amelie mo e 'amanaki lahi ia 'oku fu'u lato 'aupito pē 'a e tu'unga fakame'atokoni ia 'a e vahefonua ki he kaha'u. Pea na'e kau foki ai faka'ofa'ofa ko eni 'a e teuteu mo e ngaahi ma'ala, tokamu'a Sea kamata atu pē hono utu 'ona 'i he māhina kaha'u mo Tisema, 'ai atu ki he Fakafofonga ko e hā e ngaahi fu'u toutu'u ko eni, pea ko e me'a ia 'e 'Eiki Palēmia na'e fai atu ai e kolé mo e Minisitā *MOI*, ta ko ē na'e 'osi teuteu pē ongo Fakafofonga ia Sea, ma'ala, ta ko ē ko e teuteu ia ki he taimi ko ē 'e me'a ange ai e Palēmia ko ē ke fakaava e Hala Holopeka kuo foha e 'ufi mo e...

Pea ko ia 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā *MOI* ko e si'i teuteu e 'a e kāinga ke 'oua 'e tuenoa, 'oua 'e tuenoa he ko honau teuteu mai ke mo me'a ange ke tau fakaava e Hala Holopeka he kuo a'u ki Tōkananga pea mo ha'u mo tahi mo e fiefia e kāinga ho'omo me'a ange 'i Tisema ke tau fakakakato 'a e ngāue ko eni 'oku fai atu ki ai e fakatangi.

Sea mahalo ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou to'o pē 'e au ia poupu atu ki he lipooti kuo fakahoko 'aneafi, Ha'apai 12 pehē ki Ha'apai 13, 'a e fiema'u pē ke 'oatu 'a e ngaahi fiema'u pea mo mahino pē mo fakamālō'ia 'a e ngāue pē ia 'oku si'i takitaha feinga taautaha pē 'a e kakai ia 'o e Vahefonua Ha'apai ki hono langa hake 'enua tu'unga mo'ui mo 'enua fetā'utu'i 'i motu, ko ia pē ki'i tatau atu Sea mo e tu'a'ofa atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele pea 'oku ma'u ai pē tala ko e 'Eiki Palēmia 'oku ne fakahā'ele ta'u 'o Holopeka 'i he ta'u ni ki he 'a'ahi fakapule'anga ko eni. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Fonua pea hoko mai e Minisitā Ako.

Tali Pule'anga kī he ngaahi me'a fakakelekele

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ka u ki'i lave atu ki he me'a na'e me'a ki ai 'a Ha'apai 13 fekau'aki mo e me'a fakakelekele. 'Oku 'i ai 'a e ongoua Sea 'oku na tokoni Minisitā Kelekele ki he motu'a ni, ko e Kovana Vava'u mo e Kovana 'o Ha'apai. Pea kapau leva 'oku toki fihī pea toki 'omai ke vetevete atu mei heni, kapau ko e me'a ia 'oku fiema'u.

Pea te u toe ki'i tokoni atu pē Sea he na'e 'osi 'i ai e 'ū me'a 'a e kau Fakafofonga na'a nau hanga 'ohake me'a fakakelekele, ko e me'a 'e taha ko e Tongatapu 9, me'a fekau'aki mo e 'one'one, ko Halaika ko e feitu'u ia ko ia 'oku tata tangata pē 'oku tapu ...

<005>

Taimi: 1137-1142

'Eiki Minisitā Fonua: ... 'u mīsini ia ai, pea na'e 'osi kumi honau kongā 'o nautolu ke hiki e mala'e ki 'olunga. 'Oku 'ikai ke u lave'i pē ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke nau hiki ai ko Niutoua 'Emeline e matātahi ko ia 'oku fai ai e tata mīsini tata lahi pea ko e feitu'u ia Sea 'oku

toe lahi ai mo e kaiha'a 'one'one, pea 'oku teuteu e *Regulation* ke toe fakahū mai ke ne fakalelei'i 'etau pule ki he'etau 'one'one 'i he taimi tatau pē Sea 'oku fai e sio ki tahi neongo 'oku maumau e vaka ko eni 'a e kau Siaina ka 'oku fai 'a e sio 'a e Pule'anga ki ai he ko e feitu'u ia te ne lava 'o fakakakato 'a 'etau fiema'u faka'one'one 'o e fonua ni kae si'i tuku ā hotau matātahi ke faka'ofa'ofa mo foki mai 'a e 'one'one.

Ko e fakamuimui Sea ko e 'ohake 'e Tongatapu 2, 4 ko e me'a fekau'aki mo e 'ū 'api li'aki 'omai pē ia ki 'ofisi ke kumi ko hai 'oku lesisita ai e 'api, kapau ko e lisi malava pē ia ke fakahū Kapineti ke kaniseli pea kapau 'oku lesisita 'oku pau leva ke ta o taua ki he falehopo 'o fai e feinga ai Sea.

Ko e toe 'ohake mo e 'ai ke liliu e Lao Kelekele ke ma'u 'api e kakai fefine, ta'u eni 'e 100 tupu Sea 120 'a e Lao Kelekele kei faka'ofa'ofa pē 'oku malava pē fefine 'o ma'u 'api lava pē tamai mate fakatamai mate 'api pea ko e 'oange he tangata'eiki ha lisi ta'u lahi ki he fānau fefine ko ē 'oku te'ekiai ke mali. Ko e si'i fānau ko ē kuo mali ko e me'a ia 'a e husepāniti Sea ke kumi ha 'api mo langa ha fale ke si'i 'ave ki ai e fefine pea kapau leva 'oku 'i ai ha 'eva atu kakai fefine pea ki'i fanafana ange 'oku ai ha 'api ke ta o ki ai, pea kapau 'ikai Sea pea toe fakasiosio lelei holo, he 'oku si'isi'i e kelekele ko e ki'i me'a pē ia te u lave atu ki he me'a fakakelekele Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Fonua me'a ena ia 'oku tonu ke tau muimui ki ai ki he lao 'uluaki 'eke ma'u pē 'i ai ha 'api 'ofa'anga pea ke toki mali ki ai kakai fefine, tuku e mali noa'ia, me'a mai e Minisitā Ako.

Tali he polokalama tokoni *IDA* 19 e 13 miliona ke fakalelei'i ki he malu/lelei ange ngaahi 'apiako

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, fiema'u ke ki'i fakama'ala'ala pē fanga ki'i me'a na'e fiema'u ki ai e ongo Fakafofonga ko eni Fo'i 'One'one. Pea fekau'aki ko eni mo e ngaahi fiema'u ko ē ke fakalelei'i e 'ū 'apiako mo'oni 'aupito ia na'e 'osi fai pē savea ia kuo 'osi mahino 'aupito pē ia 'a e lahi e fiema'u ke fakalelei 'ikai ke ngata pē 'i he lokiako Sea ka ko e 'ū 'api nofo'anga ko ē 'oku 'ave ki ai 'a e 'ū faiako. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku toe fakapulipuli'i. Ko e me'a pē ko eni 'oku fai e feinga ki ai Sea ha ki'i sēniti ke fai'aki e ngāue Sea. Ka 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Pa'anga na'e tali 'emau fengāue'aki ko ē mo e Pangikē 'a Māmani 'a e *IDA* 19 'a ia ko e fo'i polokalama pa'anga hokó ia pea 'oku 'i ai ai 'a e 10 miliona 'a e 13 miliona fakalukufua ki he me'a 'oku ui ko e *safer schools* pē ko ha ngaahi 'apiako 'oku toe lelei ange pe malu ange ko e 'uhinga tafataha pē ke fakalelei'i'aki e 'ū 'apiako kae 'uma'ā 'a e 'ū 'api nofo'anga ko eni 'a e ngaahi kau faiako ko eni 'oku nau tau pehē 'oku nau nofo hili atu ki he ngaahi motu ko eni ko hono 'uhinga pē ko e faifatongia. Taimi tatau pē Sea hangē ko e me'a ko ē na'e tokanga ki ai e Fakafofonga ki he foomu 7 'oku 'i ai pē 'a e founa pē ko e *process* 'a e potungāue pea kapau 'oku tukuange ki he 'ofisi te nau muimui'i ko e 'uhinga pē 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fiema'u ke fai ha fepōtalanoa'aki ki ai pea toki mahino ai e tu'unga ko ia.

Fokotu'utu'u Pule'anga ki he fokotu'u foomu taha

Me'a ki he foomu 1 Sea ko e fokotu'utu'u 'a e potungāue 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u pau 'e 6 'a ia ko e ngaahi feitu'u 'oku fai hono talanoa'i 'ikai ke ngata pē 'i loto he potungāue ka ko e toe talanoa'i mo e mātu'a kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga ki he lelei ...

Taimi: 1142-1147

'Eiki Minisitā Ako : ... kamata fokotu'u ai 'a e *form* 1. 'A ia ko e taha pē foki kuo 'osi fokotu'u 'i Ha'apai 'a Fotua ka 'oku ai e fakakaukau ke hoko atu ki ai he ta'u kaha'ú 'a Pangai, Ha'afeva, Nomuka, Ha'ano pea mo Mata'aho ko eni 'i 'Uihá. 'A ia ko e ngaahi kolo eni 'oku fokotu'utu'u ke vakai na'a fe'unga ke 'ai ki ai ha *form* 1. Ko u 'ilo pē na'e fokotu'u mai 'a Kotu mo 'O'ua ka 'oku kei lava pē 'o talanoa'i pē ko e fē ha feitu'u 'e fe'unga tautefito pē ki he tokolahi e fānaú ke lava ai 'o fokotu'u ai 'a e *form* 1 ko eni ke tokoni, ke nau nofo pē 'o ofi holo pē 'i motu pē hangē ko ia ko ē na'e 'osi fakahoko atu pē kimu'á. *Form* 1 foki ko eni tau pehē pē *middle school* ko eni 'a e Pule'angá 'oku kei ta'etotongi.

Tali Pule'anga ki he palopalema he tokosi'i fakakau faiako

Me'a fēkau'aki ko eni mo Mangó Sea, mo'oni 'aupito pē ia faiako pē 'e toko 1. Ka ko e fānau ako pē 'e toko 8 'i Mangó Sea, ka 'oku mo'oni pē 'a e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofongá 'a e tokosi'i fakafaiakó ka 'e fai leva ha toe feinga na'a toe lava 'o fakalelei'i 'a e vahevahe ko eni 'a e kau faiakó, 'i he ta'u hoko mai ko e 'uhingá pē ko e ngaahi palopalema pehé ni. Kapau 'oku toko 1 pē faiakó ki he ki'i 'apiako ko eni, mahino pē ka puke 'ikai ke toe lava e akó 'o lele. 'A ia 'oku mau fa'a feinga pē ke toko 2 ka ko 'ene tōnounou pē Sea ko e 'uhingá 'oku hoko ai 'a e ngaahi me'a pehé ni. Lahi foki e fanga ki'i motu 'i Ha'apai 'oku toko 5 toko 4 pē fānau akó, na'a mo e toko 3, pea 'oku kei feinga pē 'a e Pule'angá ke kei fakahoko pē fatongia 'o kei 'ave pē ha ki'i faiako ko e 'uhingá pē ko e tokanga'i 'a e ki'i fānau ko eni ke 'oange pē ke lava 'o fai hano ako'i mo lava hano teuteu'i kae toki feinga mai.

'I he sivi ko eni fakamuimuí Sea, na'e faka'atā mai 'e he Potungāue ha taha 'oku sivi kalasi 6 he 'otu motú 'o kapau 'oku fiema'u ke ha'u ki Pangai 'o ako ai pē ko Hihifo, na'e faka'atā ke lava 'a e tokotaha kalasi 6 ko iá 'o ha'u, ko e 'uhingá pē tau pehē 'oku tokolahi ange 'a e kau faiako kalasi 6. Ko e fanga ki'i me'a pehé Sea 'oku lava 'o fulufulihi holo ko e 'uhingá pē ko 'etau tōnounou fakafaiako he taimi ni'ihī, pea mo e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofongá. Ko ia pē Sea mālō e ki'i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Ako. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tali Pule'anga ki he kole vaka lafalafa

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti pehē foki 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he pongipongi ni, ka 'oku ou faka'amu pē Sea ke u ki'i lave atu pē ki he kole ko eni ki he *barge* ke 'i ai ha *barge* ke tokoni ki hotau kāinga ko eni ko ē 'i Nomuka mo Ha'afeva mo e ngaahi 'otumotu pehē. 'Oku ou tui pē Sea na'a ke mea'i pē na'e fai e ki'i folau ki he ngaahi 'otumotu ko eni pea 'oku mo'oni pē Sea 'oku faka'ofa, faka'ofa 'aupito. Ko 'eku toki a'u tonu ē ki he ngaahi fanga ki'i motu ko ē. Pea ko hono mo'oni Sea ko 'emau 'alu atu 'i he vaka, vaka lahi pea hifo mei he vaka ko iá ki he ki'i vaka si'isi'i, ka te fakakaukau leva ai Sea, ka 'i ai ha taimi ka 'i ai ha 'alotāmaki me'a faka'ofa mo'oni ko e kāingá ia 'i he taimi 'oku nau folau ai ki he ngaahi 'otumotu ko eni. Kae kehe Sea ko u fie fakahoko atu pē, ki he Feitu'una kae pehē ki he

ongō Fakafofongá, 'oku 'i ai e *barge* 'a e Potungāue pē Va'a Maliní 'oku lava pē ke tokoni atu ki he ngaahi motu ko ení. 'Oku ou lave'i pē 'oku 'i ai e ngaahi koloa 'oku fa'a 'ave ki he ngaahi motu ko eni hangē ko Nomuka, na'e fiema'u ke 'i ai ha *barge* ke tokoni ki he 'ave ko eni e ngaahi uta ko ení fakahifo mei he vaká ki ha ki'i vaka ke 'ave ki he ngaahi motu ko ení. Ko e *barge* ko ení Sea 'oku faka'atā atu ia ke tokoni atu ki he ngaahi motu ko ení. Ka ko e kolé pē Sea ki he ongo Fakafofongá ke na tokoni mai pē 'i he tafa'aki ko eni ko ē ki he 'utú, ke 'utu e vaká ka mau tokoni atu mautolu ia ki hono fetuku e ngaahi koloa 'a e kakaí pea pehē ki he ngaahi me'a pehē.

Ko e hokó pē Sea ko u faka'amu pē ke u to'o ai leva 'a e faingamālie ko ení ke u fakamālō heni ki he kāinga ko eni mei Ha'apai ki he ongo Fakafofonga pehē ki he Kōvaná pehē ki he ongo 'Eiki Nōpele pea mo e kāinga kotoa 'o Ha'apai, pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo kotoa 'i he'enau poupou mai ki he polokalama Tonga Faka'of'o'ofá pē ko e *Beautiful* Tonga 'i hono feinga ke tauhi hotau ngaahi koló ke ma'a mo faka'of'o'ofa. Ko u tui pē Sea kapau 'e toki 'i ai ha taimi 'e toki me'a atu e Hou'eiki ki Ha'apai, makehe atu 'a Ha'apai ia he taimi ni, faka'of'o'ofa 'aupito tautautefito ki he ngaahi 'otumotú. Ko Nomuka, kau ia ha motu faka'of'o'ofa 'aupito pehē ki Mango...

<008>

Taimi: 1147-1152

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pehē pē ki Mo'unga'one Sea na'e lava pē ke u a'u atu Mo'unga'one ko 'eku toki 'alu ē Sea 'o, ko u fa'a fanongo pē foki Sea 'i he me'a ko ē ko e lau peau pea toki 'alu e vaka pea toki a'u ki Mo'unga'one ko 'eku toki 'alu ē 'o *experience* 'a e 'alu vaka ko eni ko ē ki he, ki Mo'unga'one. Ko e lau peau pē kae 'ikai fehalaaki ko e tō ki tahi kai kehe Sea ko u fakamālō atu ka nautolu ki he kakaí he ngāue lahi kuo mou fakahoko pea pehē pē ki Pangai Sea faka'of'o'ofa 'aupito 'a Pangai, Vahe Foa, Faleloa, Foa pea mo e ngaahi kolo ko ia 'oku te lele atu pē he hala kuo 'osi tō ngoue'i mai pē ngaahi toumu'a faka'of'o'ofa 'aupito 'a Ha'apai pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō loto hounga'ia mo'oni ki he kāinga kotoa pē 'o Ha'apaiveu 'i he poupou mai ki he polokalama ko eni pea mo 'ai pē 'a Ha'apai ke faka'of'o'ofa mateuteu ki ha taimi 'e ava ai 'etau *border* ha'u e ngaahi folau 'eve'eva ki Ha'apai 'oku faka'of'o'ofa pea ko u ma'u ha 'ofa lahi atu ki he kāinga kotoa 'o Ha'apai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Poupou, ko u tui kuo ...

Tui Pule'anga ke nau ngāue ki ha vaka lafalafa ma'a e 'otu motu ki tahi

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea, fakamālō ai ki he lipooti ko eni e Fakafofonga 13 pea ko u tui 'oku tatau pē eni mo e 12 he 'omi fakaikiiki e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi 'otu motu kae 'uma'a 'a e ngaahi koló pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku, ngaahi me'a kotoa ko eni 'oku lava pē 'o fai e ngāue ki ai 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui pē 'oku fakahoko pē he ngaahi potungāue felālāve'i 'a e ngaahi ngāue tokoni ke fai ka ko u mahu'inga'ia he folau tahi 'Eiki Sea pea ko e 'Eiki Minisitā eni kuo me'a mai ki he *barge* 'oku 'i ai 'a e *barge* 'a e potungāue pea ko u tui 'e tokoni atu e Falepa'anga 'Eiki Sea ki hono 'utu e vaka ko eni mo e, ke lava 'o fakafaingamālie'i ka ko e fakakaukau foki ia 'e Sea ko e faka'amu ia ke ai ha *barge* 'a e 'ū motu pea 'oange ke nau fakalele mo tauhi he ko e 'oatu ko ē me'angāue 'a e Pule'anga ia 'e toe fua pē he Pule'anga hono fakamole ka ko u tui ko e, 'ikai ke u lave'i e *size* ko eni e *barge* ko eni 'a e *MOI*. Ka kapau 'oku fe'unga tonu ia mo e 'ū fiema'u ko ē 'a e ngaahi vahe motu pea 'oku ou kole ke fai ha ngāue 'a e Pule'anga ia ke lava 'o 'omai e ngaahi *barges* takitaha e ngaahi motu ke tokoni'i e fefolau'aki pea mo e malu. Pea mo e langa fakalalakaka 'Eiki Sea. Hangē pē ko ia nau lave ai ko ē ki ai 'aneafi 'oku 'osi 'i he

Patiseti ia e Pule'anga 'a e pa'anga 'e tolu kilu ono mano ko e tokoni ki Ha'apai pea mo e Vava'u pē ki he fefolau'aki 'i tahi. Pea ko u tui 'e 'aonga 'aupito e seniti ko eni na'a lava ai ha *barge* ia 'e ua 'o 'omai he ta'u ni mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga. Fakafofonga. Te ke ki'i faka'osi ai leva ho lea he ko e Kuata Sepitema kātoa eni 'a Ha'apai mo e lipooti 'a moua lōua ka tau pālōti leva.

Veivosa Taka: Mālō tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, Sea 'ikai ke u tangata au 'oku 'ikai ko ha tangata lea ka kuo hangē ko u, kuo vale e motu'a ni ia ke toe fakahoko atu 'a e fakamālō ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a 'ene Kapinetai pehē ki he kau Nōpele mo e kau Fakafofonga. 'Eiki Sea ko e mo'oni e lau ko ē 'a e motu'a Ha'apai kuo u 'osi fiefia ai pē au pē 'e tali pē 'e fakahoko ka kuo 'osi fakamālō atu koe'uhī ko ho'omou laumālie lelei ki he lipooti 'a e motu'a ni pea ko 'eku ki'i tu'u hake pē 'Eiki Sea ko e fakatonutonu mai au he Minisitā Mo'ui 'oku hala 'eku lipooti 'oku 'ikai 'asi 'a Mo'unga'one ia he lipooti' fiu kumi ia he 'ū peesi, Pea 'oku ou fakahoko ange Minisitā laumālie lelei pē ko e taimi ko ē na'e 'oatu ai ko ē 'a 'Aisake ko ē 'e 'Epalahame ko ē ko ē ke tamate'i pea 'oku 'ikai ke 'asi hono hiki 'o'ona he fanga ki'i fakananivi 'a 'Aisake, tangata'eiki ko e hā ha'aku kovi kuo 'ai ai ke ke si'i to'o 'eku mo'ui? Ka 'oku ou tui 'oku 'ikai ke kei lava 'e he kau 'e he kau fefine ke hiki kotoa e ngaahi me'a ka ko e ngaahi me'a pē 'oku tau, mou mea'i pē na'e me'a e Minisitā hangē ko e me'a ko ē ko ē 'a e Tokoni Sea ne u toe lele 'o muimui atu ai ke fakaa'ua'u pē 'etau 'a'ahi pea 'oku fakahoko mai e 'ofa 'a e kāinga 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Poupou mo Hā'apai 12 ke ngaahi Hala Holopeka mo e fōsoa

Ko e me'a 'Eiki Sea 'oku ou fiefia ai pea kuo ki'i me'a pē ne ta'omia ko e poupou atu pē ki he ...

<009>

Taimi: 1152-1157

Veivosa Taka: ...'etau ngaahi ngāue ka 'oku fakamanatu atu pē ke 'asi 'i he'etau lekooti 'oku ma poupou mo e Fakafofonga 12 ki he'etau Hala Holopeka kae 'uma'ā 'etau *foreshore* kae 'uma'ā 'etau 'āhanga, kae pehē foki 'oku 'i ai e ki'i uafu 'oku 'i ai e uafu ki muli 'a Ha'apai ka 'oku te'eki ai ke fakahoko, ka 'oku fai e misi ki ai, ka 'oku ma poupou ki ai.

'Eiki Sea ne u fai e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e ngaahi me'a ko eni ki he 'Eiki Palēmia pea ne me'a mai neongo 'oku 'ikai ke 'ofisiala ka teu fiefia pē ke fakahoko atu, kuo 'osi fakaheka e tokotaha ke folau ki Ha'apai ke fai hono siofi mo hono fakahoko e ngāue ki he Hala Holopeka. Pea ko e me'a ia 'oku ou hangē 'oku 'i ai e lea Tonga Sea, neongo 'ene 'ikai ke 'ene ta'efaka'apa'apa 'a e lea ka 'oku ou loto pē au ke 'ohake he ko e lea Tonga kuo te hangē kita ha kulī viviku, 'ikai ke te paki hifo ha feitu'u. Pea 'oku ou tui ko e lea Tonga pē ia, ka kumi pē palōveape 'oku 'i ai pē. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e lave ia ki he fiefia 'a e laumālie lelei 'a e Pule'anga pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi te mo loto fiamālie mo 12 ke 'i ai ha kongā ho'omo *fund* ke tokoni ki he ngaahi me'a ko eni? 'oku ou talaange lava lelei. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e fakamālō ia 'oku ou 'oatu neongo 'oku tau lava ke tau sio ki he mape mo e ngāue, kamata pea ko e me'a fakafiefia.

Sea ko e ki'i pē 'e taha na'e ki'i *text* mai e motu'a ke fakakakato 'eku lipooti, 'a e ki'i hala 'o 'O'ua honua loto kolo pea ne 'eke mai ko fē ha motu 'i Ha'apai 'oku tatau mo Tungua, mo 'O'ua, pē au talaange ko hono tatau 'a Lofanga. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e vakai ki ai, me'a pē ia 'a e Minisitā 'a e Fakalotofonua.

'Eiki Sea pea 'oku 'i ai pē mo e ki'i me'a 'oku fakatonutonu mai koe'uhí ko e fakataha na'e fakahoko 'i Fotua, he na'e 'eke ai 'a e pa'anga 'a Fotua, pea na'a ku fakahoko ki ai ko 'enau 'inasi ko e 5000 pea nau 'ohake ai e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o ne me'a 'i he'emaui fakataha 'e 2 pē 3 ko e sēniti ko ení Fakafofonga 'oku 'ikai ke loko lahi, 'oku vahe ia ki he kolo 'e 20, 'ai 'o fakataha 'i ki ha fo'i *project* lahi 'e taha ke fakahoko ai he ko e sēniti ko eni mahalo ko e fo'i *band aid* pē 'e lava ai. 'A ia ko e kongia ia 'oku ou faka'asi pē he 'oku 'i ai 'enau hoha'a ki he *media* mahalo 'oku lahi e 'ave hala 'a e me'a ko eni, ka 'oku ou tui ko e fakamālō atu ia 'Eiki Sea ko ho'omou laumālie lelei ki he lipooti ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea 'i he loto mo'oni, pea 'oku ou kole atu Sea fokotu'u atu ka ko 12 eni 'oku me'a atu mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i miniti 'e 1 ...

Sea Komiti Kakato: 'E ongo Fakafofonga Ha'apai meesi lahi 'a'aku kia moua, ho'omo ongo lipooti, mo meimei taki 'aho kakato 'e taha ka 'oku mo toe tohoaki'i 'oku 'i ai e lea 'a e Toketā Filōsefa 'i Ha'apai, 'alu 'alu atu pē pea fakasi'isi'i na'a ke tau he'eku peni ka mo tō he sivi. Me'a mai.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea, Sea kou tu'u pē 'o fakapuna pē 'e he māfana 'Eiki Sea. Te u fiemālie he 'oku tokoni 'eku sēniti 'Eiki Sea, *fund* ko ē 'a e Fale Alea, ko e anga ia ko ē 'o e ngāue ki he me'a ko eni, pea te u toe fiemālie 'Eiki Sea ke mau fafanga e ngāue pea 'e ha'u e Holopeka kotoa 'o leipa ta'etotongi he ngāue 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga tuku pē si'oku kāinga na'a ko ha me'a ia ke nau hola nautolu meiate au ke u to e ki'i fakatangitangi kia nautolu, mālō ena 'oku 'oatu ta'etotongi e kelekele he hala fakataimí.

Mo'ale Finau: Pea 'e ha'u mo Vahe Foa 'Eiki Sea. Ko e totongi ko e leipa ko e *contractor* pē ia 'e totongi 'e he Pule'anga. Ko e toenga Ha'apai Veu tahi kotoa, ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga, 'oku ou lave'i kuo tō lotomālie ongo lipooti 'a Ha'apai 'Eiki Palēmia, na'a ko u lave'i mahalo ko e toki lulutai mo'oní eni kapau 'e mafao e kapakau 'o e Pule'angá ke ma'anua ā 'a e si'i fetāngihi 'a e ongo Fakafofonga ni, pea 'oku ou lave'i kuo tau Ha'apai kotoa 'i he malanga ko eni. Me'a mai 'Eiki Palēmia. Pea ko ena te ke faka'osita'u pea ke ta'u fo'ou 'i Ha'apai ke fakalavalava e...

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Ko e fokoutua pē ki 'olunga 'o poupou ki he lipooti 'a e ongo Fakafofonga mei he Fo'i 'One'oné. ...

<005>

Taimi: 1157-1202

'Eiki Palēmia: ... 'Oku ou vakai atu ko eni ki he lipooti faka'ofa'ofa e ngaahi fu'u fakatātā faka'ofa'ofa. 'A ia ko 'eku tui ko e me'a lelei e 'ai lelei matamata lelei e lipooti. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki'i 'ata ai 'oku hangē 'oku 'ikai ke tau fu'u loko fiefia tatau pē ko e hala 'oku mei a'u ki he kauhala 'e taha hono kai he tahi ka 'oku tau fiefia pē he sio ki ai ki he me'a...ki he fakatātā pea kuo 'alu foki e fakamalanga ia pea ko eni kuo toki mahino ia ko 'etau omi kotoa pē mei motu pea faifai pea tuli kotoa tautolu mei Tongatapu ni ke tau foki ki motu. Ko ia fakamālō atu Sea mālō e alea lelei he lipooti ko eni mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia ongo Fakafongong Ha'apai 'oku ou lave'i pē 'amusia kimoua ko e anga ia e lea 'a e tangata taukei 'o e 'Otu Mu'omu'a ko e 'ofa 'a e 'Otu Mu'omu'a ko e 'ofa'i pē hoto 'ofa'anga ke sītu'a 'o 'alu. Pea ko e fehu'i ko e hā 'oku ke ha'u ai 'oku lahi ho'o 'ofa ai, ko 'eku ha'u kuo u fo'i au hono 'ofa'i au pea u ko u lave'i kuo fai hono fakatokanga'i he Fale Alea 'o Tonga ko e 'aho eni 'e 2 kakato ho'omo lipooti pea 'oku tokanga lahi 'aupito e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā homou fakatangitangi fe'unga pē ia mo Ha'apai Veu he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha feitu'u 'e pīkinga ki ha feitu'u 'oku tau taha pē ki Ha'apai talamonū atu ki ho'omo ngāue mo e lipooti lelei ko eni mo e me'a 'a e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea mo e 'Eiki Nōpele Kalake ka tau pālōti pea tau lava lea pea tau liliu 'o Fale Alea aka mou toki me'a mai 'anai ke fakakakato 'etau 'a'ahi toe pē 'etau 'a'ahi 'e 4.

Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Hā'apai 13 2019/2020

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi 'o e Vāhenga Ha'apai 13 2020/2019 mou laumālie lelei fakahā'aki e hiki homou nima mo tali kotoa 'a e 'ū fokotu'u 'a e ongo 'a'ahi ko eni.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivoso Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana loto ki ai e toko 15.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Kalake ko u lave'i tali kakato he Fale ni e lipooti 'a'ahi 'o e Ha'apai 13 ko u pehē ke tau liliu ā 'o Fale Alea. (**Liliu 'o Fale Alea**)

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00 pm
(Tōloi 'a e Fale ki he 2)

<007>

Taimi: 1402-1407

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kātaki pē kae vakai'i 'etau *quorum*. Hou'eiki 'oku 'ikai ke ma'u e *quorum*, kole atu ke toloi e Falé miniti 'e 15.

<008>

Taimi: 1412-1417

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Kātaki pē Hou'eiki 'oku mahino 'oku 'ikai ke ma'u 'etau *quorum*, 'oku poaki mai e 'Eiki Palēmiá mo e Houéiki Minisitā ni'ihi 'ia kinautolu 'oku nau mo'ua ki he ngaahi polokalama kehekehe pē. 'I he'ene pehē kuo u toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē e Fale Alea 'e he 'Eiki Sea e Fale, Lord Fakafanua

<008>